

BELLEK, TRAVMA VE EDEBİYAT

Memory, Trauma and Literature

(Makale Geliş Tarihi: 23.11.2019/ Kabul Tarihi: 10.12.2019)

İsmail AVCU*

Öz

İnsanı diğer canlılardan ayıran temel özelliklerden biri hatırlama eylemidir. Bellek ise bu eylemin gerçekleştirildiği yer olarak, çağlar boyunca önem verilen bir kavram olmuştur. Bireysel olarak kişinin geçmişini günümüze yansıtan ve kişinin kimliğini tanımlayan bellek kavramı aynı zamanda toplumların tarihsel, sosyolojik ve politik olarak incelenmesine de olanak sağlar. Kendine psikanaliz ve politika gibi platformlarda yer bulan bellek, zamanla bir edebiyat konusu olmayı başarmıştır. Çağdaş edebiyat çalışmalarında özellikle 1990'lardan sonra öne çıkan bellek kavramı uluslararası düzeyde birçok yazarın odak noktası haline gelmiştir.

Bu çalışmada, bellek kavramı etimolojik olarak incelenmiş ve çağlar boyunca nasıl ele alındığı üzerine anlatımlarda bulunulmuştur. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra öne çıkan bir konu olmasının sebepleri ve o dönemde nasıl ele alındığı da irdelenmiştir. Bellek kavramı ve kavramın edebiyatla olan ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bellek, Travma, Roman, Kimlik, Edebiyat.

Abstract

Act of remembering is one of the main features that distinguishes human beings from other living beings. Memory, as a place where this action occurs, has become a concept that has been given importance throughout the ages. Memory, individually, reflects one's past and defines one's identity, however it also allows to analyse societies historically, sociologically and politically. Memory which positions itself in some platforms like psychoanalysis and politics has been able to achieve becoming a subject matter in literature

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assist. Prof., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature*, ismail.avcu@atauni.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8320-920X>

over time. Memory which has been featured especially after the 1990s in contemporary literature studies has become a focus for many writers at an international level.

In this study, the concept of memory has been studied etymologically and it is examined how it has been addressed through the ages. The reasons why it has been featured especially after the second part of the twentieth century and how it has been discussed in that period have been analysed. The relation between memory and literature has been emphasised.

Keywords: Memory, Trauma, Fiction, Identity, Literature.

Giriş

İnsanın geçmişe dair öğrendiklerini ve deneyimlediklerini bilinçli olarak hatırladığı yerdir bellek. Bu özellik onu bu noktada hayvanlardan ayırır. “*Zaman tomarından boyuna bir yaprak süzülür, düşer, uçup gider. Birden yeniden insanın kucığına düşer. İşte o zaman insan ‘anımsıyorum’ der ve hemen unutan, her anının gerçekten öldüğünü, sis ve gece içinde geride kalıp yittiğini ve bütün bütüne söndüğünü gördüğü, hayvanı kıskanır*” (Aktaran: Şirin, 2018).

Bellek her ne kadar yüzyıllardan beri insanoğlunun yararına kullanılmış bir kavram olsa da, hatırlanan olaylar ve bilgiler her zaman olumlu olmamıştır. “*Bellek doğal yeteneğin, sanatın ya da çalışmanın karışımıdır; doğa sanat ile sunulur ve sanata doğa yardım eder*” (Carruthers, 2008: 110). Bireyi, içinde yaşadığı toplumu ve dönemi tüm hatlarıyla yansıtan edebiyat, bellek kavramını kendine konu etmiştir. Bellek, hatıralar, deneyimler, hayal gücü gibi konular edebiyat eserlerinde sık sık kullanılır, çünkü bu unsurlar bireyin kimliğini ve geçmişini oluşturur. Onu tanımlayan nokta, özü, belleği içerisinde yatar. Yazar bunlardan bağımsız veya onları hesaba katmadan bir karakter yaratamaz. İşte bu yüzden bellek ve edebiyat yakın bir ilişki içerisinde. Çünkü insan deneyimlediğini ve öğrendiğini aktarmak ister. Bahsedilen deneyimler, zaman zaman bireysel, zaman zaman toplumsaldır. Fakat çoğu zaman travmatiktir.

Yirminci yüzyıl savaşlar, soykırımlar, ölümler, atom bombaları ve çatışmalar gibi yıkıcı olaylara sahne olmuştur. İnsanı kendine ve yaşadığı topluma yabancılaştıran bu olaylar edebiyatta kendisine yer bularak irdelenmiştir. Çünkü bir sanat dalı olarak edebiyat toplum içinde adeta bir bellek görevi görür. İçinde barındırdıklarıyla nesiller boyu ait olduğu dönemin tarihini ve kimliğini taşır.

Dünya savaşları, soykırımlar, Hiroşima ve Nagazaki’deki bombalamalar; kaybedilen yaşamlar, hayatlar, toplum, birey gibi konuların unutulmaması gerektiğinin sorumluluğu, yazarlar tarafından üstlenilmiş ve bu travmatik olaylar eserlere konu olmuştur. Böylesi bir içselleştirme yazarların eserlerinde bu olayları ifade ederken, türün kendisine has bir yapıya dönüşmesine sebep olmuştur. Çünkü yaşanan olaylar öylesine büyük, öylesine benzersizdir ki sıradan anlatılar, sıradan karakterlerle anlatılamaz. Toplumun içinde bulunduğu katastrofik atmosfer, eserlerde karanlık bir imaj çizer. Romanın karakter temsilieri de bu imajı çizmeye yardımcı olur. Bu karakterler, içinde

buldukları travma sonrası psikoloji sebebiyle kesik kesik, bazen anlamsız diyaloglara sahip olmaları gibi yollarla resmedilmeye çalışılır ve bu ruh halini yansıtan anlatılarda kendilerine yer bulurlar.

Etimolojik olarak bakıldığında, bellek “yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü, dağarcık, akıl, hafıza, zihin” [TDK] anlamına gelmektedir. Latince kökeninde memor/memoria olan bu sözcük Draaisma tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: “Batı kültürü tarihinde, bellek ile yazı arasında daima yakın bir bağ olmuştur. Latince memoria sözcüğünün iki anlamı vardı: ‘Bellek’ ve ‘hatıra’. İngilizcedeki ‘memorial’ sözcüğü de eskiden iki anlamda kullanılmaktaydı: ‘Hatıra’ ve ‘yazılı kayıt’. Bu ikilik, insanın hatıraları ile bu hatıralardan bağımsız olarak bilgiyi kaydetmek için keşfedilmiş araçlar arasındaki bağlantıyı vurgular. İlk zamanlardan beri, yani balmumu tabletlerden bu yana, insanın hatırlayışı ve unutuşu, prostetik belleklerden türetilmiş terimlerle tarif edilmiştir” (Draaisma, 2007: 47).

Bellek, insanı diğer canlılardan ayırır. Her canlı kendine özgü kapasitelerde hatırlama eylemini gerçekleştirebilse de, bunu içgüdüsel olarak değil, bilinçli olarak yapabilen tek varlık insandır. İlk zamanlarda daha çok retoriklere hitap eden bellek kavramı, dönemler boyunca farklı şekillerde de olsa kendisine çeşitli alanlarda yer bulmuştur.

Jennifer Richards’ın *Theories of Memories* adlı eserinde belirttiği üzere “Yunan filozoflar ve Romalı retorik ustaları hafızaya verdikleri değer bağlamında hiçbir şekilde anlaşılamamışlardır fakat her iki grup da belleğin biriktirme ve anımsama adlı iki eylem tarafından tanımlanan aktif bir süreç olduğu ve bu eylemleri bilmenin ve anlamının temelini oluşturduğu yönünde hemfikirdirler” (Rossington and Whitehead, 2007: 20). Böylelikle Yunanlı filozoflar ve Romalı retorik ustaları, anlamının ve bilmenin temelinde anımsama ve biriktirme eylemlerinin birlikte rol aldığını vurgulamışlardır.

İçeriğinde Atinalı bir filozof olan Sokrates’i, Theodorus isimli bir matematikçiyi ve Theaetetus adlı bir aristokratı barındıran Plato’nun eseri *Theaetetus*, M.Ö. 360 yılında bellek kavramının konu edinilmesi adına bir başlangıç noktasıdır. Eser, belleğin doğası, hatıraların zihinde ne derece ve nasıl yer ettiği gibi konuların yorumlanmasına olanak sağlayacak içeriğe sahiptir. Hatıranın, unutmaya çabasının ve o hatıranın bıraktığı izin Antik Dönem içerisinde nasıl yorumlandığını gözlemleme olanağı sağlar. “Sokrates, belleğin, bireyin ruhunda bir mühür olarak bırakıldığı yerde balmumunun engeli olarak ruhun temsili için bir tartışmada bulunur. Biz balmumu engeli üzerinde olan etki yok edilmediği sürece, deneyimlediğimiz şeyleri hatırlamaya devam edeceğiz” (Teo, 2014: 16).

“Yaşayan bir şey, başka bir şeyi algular; bu algının kalıntıları saklanır ve bir bellek eylemi olarak tanınabilir. Bu, kabaca Aristoteles’in bellek adına görüşüdür” (King, 2009: 1). Aristoteles “De Memoria” başlıklı bir eseriyle Platon’un bahsini açtığı

bu konuya yer vermiştir. Bu eserde bellek ‘tutarlı’ bir yetenek olarak ele alınır. Aristoteles’in bellek üzerine fikirleri için Peter Cosenstein şunları söylemiştir: “*Aristoteles’in makalesinde ortaya çıkardığı sorunlar bugüne kadar ulaşmıştır. Tıpkı diğerleri gibi Aristoteles de belleğin yerini araştırmış ve onun ruha ait olduğunu söylemiştir. Bu aynı zamanda onu hayal gücüne yönlendirmiştir. Aristoteles’e göre bellek sadece zamanı algılayan hayvanlar için önemlidir çünkü bellek geçmiş ve geleceğin bilincini ima eder*” (Silva, 2010: 28).

Aristoteles aynı zamanda hayal gücündeki bir imgenin, bir bellek imgesinden nasıl ayrıldığı sorusu üzerinde durmuştur. Buna cevabı tartışmasız bir şekilde, “*Belleğin geçmişe ait olmasıdır*” (Aristotle, 1972: 48). Bu yüzden, kişinin içinde yaşadığı gerçek ile gelecek için yaptığı tahmin birbirinden farklıdır. “*Aristoteles der ki bellek geçmiş ile alakalıdır ve yargı ve öngörü ile zıttır; öngörü geleceği konu edinir, yargı ise günümüz ile ilgilidir. Aristoteles, onları bu şekilde isimlendirmese de alışkanlık ve bilinçli bellek arasındaki farka da dikkat çeker. O, ‘hatırlamayı’ herhangi bir hayvan tarafından icra edilecek bir eylem olarak görür. Fakat sadece insan, bilinçli ve kasıtlı bir şekilde yapılabilecek ‘anımsama’ eylemini gerçekleştirebilir*” (Ray, 2017: 300).

Aristoteles insana yüklediği anımsama eylemini geçmiş, günümüz ve gelecek bağlamında tartışmıştır. Ayrıca bu eylemi insan ve hayvan ayrımı üzerinden vurgulamıştır. Bu konuda Bloch: “*Haftıza günümüzdedir fakat geçmişe aittir. Aristoteles, birinin gelecek için umutlara ve beklentilere sahip olabileceğini, birinin şimdiki hissedebileceğini ve birinin geçmişi hatırlayabileceğini ileri sürer*” (Bloch, 2007: 58) şeklinde bir açıklamayla Aristoteles’in bellek üzerine bakış açısını zamansal olarak açıklamaya çalışmıştır. Bloch kitabında Aristoteles’in zıtlıklar yoluyla tanımladığı bellek kavramına yer vermiştir. Aristoteles’e göre bellek kavramı geçmişle ilişkilidir çünkü anımsama eylemi şu anda gerçekleşmesine rağmen anımsanan hatıralar geçmişten gelir.

Platon’a göre idealerin izlenimleri ya da şekilleri zihnimizde gizli olarak var olurlar ve bunları ruhumuz, vücudumuza girmeden bilir. Platon’un felsefesinin temelinde ruh tarafından daha önce görülen idealerin hatırlanmasında ya da anımsanmasında doğrunun bilgisi oluşur. Tüm bilgi ve tüm öğrenmeler bu yüzden hatırlama eylemidir. Bu eylem gerçekleri toplama adına bir girişimdir. “*Platon, Aristoteles’in görüşüne karşı çıkar çünkü belleğin öznesi sadece manevi ruhtur ve bu etkilenemez bu yüzden kendi içinde kalıntılar içerir*” (King, 2009:1). Platon ise Aristoteles’in anımsama eyleminin geçmişte yaşanan deneyimlerle ilişkilendirilmesine karşı çıkar. Ona göre anımsama eylemi deneyimlerle değil, ruhumuzla alakalıdır.

Antik dönemde yazılı kaynaklardan çok, sözel kültüre önem verilmiş; bellek kavramı kendine bu bağlamda yer edinmiştir. Evreni ve varlığı anlamlandırma, hitabet ve bilginin saklanması gibi konularda öne çıkan bellek, sanat eserlerinin gelişimini etkilemiş, sosyal yaşamda önemsenmiştir. “*Orta çağ kültüründe bellek (memoria), iyi yapılandırılmış pedagojik bir sisteme göre eğitilen, disipline edilmiş ve eğitilmiş bellek anlamına gelir*” (Whitehead, 2008: 41). Orta Çağ’da ve Rönesans’ta bellek kavramı

yazılı metinlerin artmasıyla, sosyal yaşamın değişimiyle kendisine farklı yerler edinmiştir ve kavramsal olarak sistematikleşmiştir.

Antik döneminin bakış açısı birebir devam ettirilmese de, dönemin öne çıkan fikirleri, sistematigi ve kullanımı, çağın getirmiş olduğu anlayışla şekillenmeye devam etmiştir. “Platon’un tinsel olmayan formlar üzerine verdiği önem, Augustine’nin yazıları yoluyla özellikle Latin Hristiyan Batı üzerinde güçlü bir etki ortaya koymuştur. Platonik idealizm, Rönesans’ın gelişimini de etkilemiştir” (Whitehead, 2008: 23). Aristoteles’in ‘anımsama’ diye adlandırdığı kavram, bu dönemde özellikle klasik retorik ile birlikte ‘bellek sanatı’ ifadesini öne çıkarmıştır. Bu kavram çağrışım prensibine dayanarak imgeleri, metodolojik olarak ezberleme sanatını geliştirmiştir.

Bu dönemlerde, bellek ile ilgili ele alınması gereken iki önemli nokta vardır. Bu her iki nokta da yine bellek bilimine önem vermiş ve Platon’un bellek yorumundan uzaklaşmamıştır. Bunlardan ilki, bu dönemde özellikle Platon’un bakış açısını ve bellek yorumunu benimseyip, bunu dönemin öne çıkan retorik anlayışıyla ve dini bakış açısıyla birleştiren Aziz Augustine’dir. Bir diğeri ise Rönesans döneminde karşımıza çıkan ‘bellek tiyatrosu’ olarak adlandırılan kavramdır.

Platon ‘anımsaması’ “Platon felsefesinin çekirdek kavramı olarak, ruhun bedene girmeden önceki varlığında görmüş olduğu ideaların bilince dönüşü” olarak tanımlanır (Akarsu, 1975: 17). Aziz Augustine, retorik geleneği ve ‘yerine koyma sistemi’ Platon ‘anımsaması’ ile birleştirmiştir. Aziz Augustine *Confessions* adlı eserinde, “belleğin mimari görüntüleyicisini ‘geniş bir saray’, ‘bir ambar’ olarak gösterir ki duydu izlenimlerinden kaynaklanan imgeler, burada depolanır ve tutulur” (1961: 214). Aynı zamanda onun bellek tanımında Platon’un bakış açısına ek olarak dini bir yorumlama da vardır. “Aziz Augustine bellek tanımıyla, retorik geleneği ve Platon’u birleştirir ve bunları Hristiyan din bilimi ışığında yeniden yazar” (Whitehead, 2008: 35). O belleğin işleyişini açıklamaktan ziyade, tanrının araştırılmasıyla daha ilgilidir. Augustine için tanrı, onun belleğinde yoktur. Ona göre insanlar tanrıyı öğrenmeden veya tanrı kavramını idrak etmeden önce, tanrıyı anımsamazlar. Augustine’e göre tanrının bilgisi “belirli bir zamanda öğrenilmiştir ve o zamandan beri -öğrenildiğinden beri- bellekte saklanır” (Coleman, 1992: 90). Bellek kavramını tanımlarken bunu dönemin düşünce yapısına paralel olarak din odaklı tutmuş ve anımsama kavramını benimserken Platoncu bir yaklaşım sergilemiştir.

Augustine tanrının bellekte şu anda nasıl var olduğunu sorgularken, Platon’un duyuusal deneyimlerinden bahsettiği fikirlerden yararlanır. Bu fikirlerin aklına nasıl girdiğini sorgularken, “Onları fark eden ve onların doğru olduğunu kabul eden benim kendi aklımdır” (Aktaran: Whitehead, 2008: 34) şeklinde bir açıklama yapar. Ancak Platon tüm bu fikirlerin ve bilgilerin aklına doğmadan önce yerleştirildiğini söylerken, Augustine buna inanmaz. Eğer bir şekilde bu bilgilere öğrenerek ulaşamazsa bu bilgilerin belleğinde bir yerde saklı kalacağına inanır.

Bellek kavramı, ilerleyen yıllarda dönemi etkileyen akımlar ve bakış açılarıyla farklı yorumlar kazanmaya devam etmiştir. Bireyselliği ön planda tutan Aydınlanma ve Romantik dönem bellek kavramları, bireyin kendisiyle alakalıdır. Bu da doğal olarak gündeme kimlik konusunu getirir. “*O zaman bellek yoluyla, kişinin geçmişi, bilince getirilmesi açısından canlandırılabilir ya da yeniden gerçekleştirilebilir*” (Whitehead, 2008: 7). Bellek kavramına Aydınlanma ve Romantik dönemlerde yön veren John Locke, bu alanda dönemin öne çıkan ismi olmuştur. “*Augustine kimlik, öz ve belleği eşit olarak görmeyi bilmez. Bunu, on dokuzuncu yüzyılın başında John Locke’ın icat etmiştir*” (Ricoeur, 2004: 97). Bir ampirist olan Locke, bilginin sadece duyumlardan ve deneyimlerden elde edilebileceği görüşünü savunmuştur. 1690 yılına ait *Essay Concerning Human Understanding* adlı eserinde bu konuyla ilgili yorumlarda bulunmuştur. “*Bu bağlamda, insanın özü bellek ile tanımlanmıştır. Kişinin kimliğinin tamamen belleği tarafından belirleneceğine inanmış ve geçmişine dair hiçbir şey hatırlamayan birini aslında kimliği olmayan biri olarak görmüştür. Ona göre, anıları kaydetme becerisine sahip olmayan birinin, öz algısı yoktur*” (Heiremans, 2007- 2008: 9).

Bu dönemde bu alanda öne çıkan bir diğer isim David Hume *A Treatise of Human Nature* (1739- 40) eserinde bellek konusuna yer vermiştir. Tıpkı Locke gibi belleği, duyumlardan ayırmamış buna ek olarak hayal gücü kavramını da öne çıkarmıştır. Bellek ve hayal gücü arasında ilişki kurmuş ve bazen bu iki kavramın belirsiz kalabileceğini, zaman içinde bir anının canlılığını yitirebilir olabileceğini; aynı zamanda bazen de hayal gücünün tıpkı anılar gibi ikna edici olabileceğini söylemiştir. “*Bir fikir olarak bellek, gücünü ve canlılığını kaybederek, bir hayal gücü fikri olarak zannedilebilir ve diğer yandan bir hayal gücü fikri öyle güç ve canlılık edinebilir ki, bir bellek fikri olarak kabul edilebilir ve etkilerini yargı ve inançlar üzerinde taklit edebilir*” (Hume, 2008: 57).

On dokuzuncu yüzyılda yaşanan sanayi devrimi gerek fotoğrafın icadına ön ayak olmasıyla, gerekse bu devrimin kültür üzerindeki etkileriyle, bellek kavramını etkilemiş ve kavramın evrilmesine yol açmıştır. Romantik dönem yazarlarından Rousseau ve Wordsworth gibi isimler, öne çıkan sanat anlayışını yine bellek ve hayal gücü alanlarına yansıtılmışlardır. “*Romantik yazarlar bellek kavramına; nostaljiye olan doğal eğilimleriyle, cennete benzer ve el değmemiş durumdaki çocukluklarına saygılarıyla ve meditasyona, düşleme, derin düşünmeye, yalnız yürümeye ve düş kurmaya olan eğilimleriyle özel bir ehemmiyet verirler*” (Nalbantian, 2003: 24). Bellek kavramı onlar için kendi geçmişlerine dönüp özlerine ulaşmak adına bir yoldur. Bu dönemde bellek kavramı mantıktan ziyade duygularla ve duygular yoluyla gerçekleşen deneyimlerle alakalıdır.

“*Romantik dönem yazarlarında, özellikle Rousseau ve Wordsworth olmak üzere, geçmişi canlandırmak için hayal ve bellek gücünün zengin ve karmaşık edebi ifadelerini ve bu eylemin öznel değişiklikler üzerindeki yansımaları görebiliriz*” (Whitehead, 2008: 7). Romantik dönemde görülen bu öznel ve içe dönüklük olgusu kendisini edebiyatta bellek kavramı çevresinde otobiyografilerle gösterir. Rousseau’nun

edebiyat tarihinde ilk modern otobiyografi olarak kabul edilen eseri *The Confessions*, kendi hayatının geçmişe dönük anlatısıdır. Dönemin öznelliğinin temsili olarak Rousseau “*Düşünmeden önce hissederim*” (Aktaran: Nalbantian, 2003: 24) der. Nalbantian eserinde dönemi etkileyen bu özneliği ve düş gücünü Rousseau’nun eserinden şu şekilde örnekler: “*Ben onları belleğimden yazdım; bu bellek beni sık sık başarısızlığa uğrattı ya da beni sadece eksik hatıralarla donattı ve ben o boşlukları hayal ettiğim, o hatıraları tamamlayan ve asla onlarla ters düşmeyen detaylarla doldurdum*” (Aktaran: Nalbantian, 2003: 28).

Romantiklerin kişinin iç dünyasına verdiği önem, bir bireyin kimliğini belirleyen unsurun ruh olduğu inancını öne çıkarır. Ruh bir bireyin kişiliği, karakteri ve iç dünyasıyla alakalıdır. Bellek ise işte bu kimliğin oluşumuna yardımcı olur. Romantik dönemde ruhu bellek ile ilişkilendiren isimlerden ise William Wordsworth öne çıkar. *The Prelude* adlı otobiyografik eserinde, Wordsworth kimliğini oluşturan bu hatırlara yer vermiştir.

Tıpkı Hume gibi, bellek ve hayal gücü üzerine Alman felsefeci George Wilhelm Friedrich Hegel de fikirler öne sürmüştür, bu kavramsal tartışmayı farklı bakış açılarıyla incelemeye ve bu tartışmayı geliştirmeye devam etmiştir. Bunu, 1830 yılında yayımladığı *Encyclopaedia* eserinde bellek konusuna yeni kavramsal açıklamalar ekleyerek yapmıştır. “*Hume’den farklı olarak Hegel, hayal gücünü, belleğin yeniden yapılandırılmasında yardımcı bir el olarak görür. O aynı zamanda, kuvvetli bellek (nesnel olarak dil işaretlerine bağlı olan fikirleri hatırlama ve isimlerin anlamlarını muhafaza etme yetimiz), tekrarlayıcı bellek (isimde, tekrarlayıcı bellek bir şeye sahiptir ve onu fark eder ve o şey ile imgeden ve sezgiden ayrı olarak isime sahiptir) ve mekanik bellek (belleğin en üst şeklidir) arasında ayırım yapar*” (Heiremans, 2007, 2008: 9).

Modernizme adım atıldığında ise bellek kavramını kendi uzman olduğu alanlarla ilişkilendiren büyük isimler karşımıza çıkar. Bunlardan Karl Marx, Friedrich Nietzsche, Henri Bergson ve Sigmund Freud bahsedilmesi gereken önemli isimlerdendir. Dönemin belki de en büyük gelişmesi Fransız devrimi, çoğu alanda olduğu gibi, bellek kavramını da etkilemiş, belleğin tarihle dolayısıyla zaman kavramıyla ve toplumsal konularla ilişkilendirilmesine sebep olmuştur. Bu yıllardan sonra günümüzde dâhil olmak üzere bellek kavramı, toplumsal meselelerin incelenmesinde, ekonomide, kişisel ya da toplumsal travmalarda, kurgusal anlatımlarda, psikolojide ön plana çıkmış ve yaşananların yorumlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Tarihsel bellek bu dönemde önemsizleşmiş, Karl Marx ve Friedrich Nietzsche tarafından detaylı bir biçimde yorumlanmıştır. Tarihsel belleğin, toplumların geçmişlerine dair objektif yorumlamalarda bulunabilmemiz için gerekli olduğu inancı ortaya çıkmıştır. İktidarın ya da var olan güçler tarafından yazılmamış bir tarihe ulaşmamıza ve bir tarih bilincine sahip olmamıza yardım eder. Bu bağlamda Marx ve Nietzsche tarihsel bellek kavramını farklı bakış açılarıyla yorumlamışlardır. “*Marx, sosyal bir devrimin sadece eğer insanlar geçmişe değil de geleceğe bakarlarsa gerçekleşeceğine, bu yüzden belleği sırt çevirmek zorunda olduklarına inanmıştır. Nietzsche ise tam*

tersi, geçmişini yararlı olarak görmüştür. Ona göre, geçmiş ve günümüz; bellek ya da unutmama, birbirleriyle yakın bir şekilde ilgilidirler ve her ikisine de bir halkın, kültürün ya da bir bireyin sağlığını korumak adına eşit miktarda gereksinim vardır” (Heiremans, 2007, 2008: 10).

Yine bu dönemde bu çerçevede adı geçen bir diğer isim Henri Bergson’dur. “Bergson 1896 yılına ait Madde ve Bellek adlı eserinde, bellek kavramının tekil değil daha çok iki farklı tip belleğin birleşiminden oluştuğunu tartışır” (Aktaran: Whitehead, 2008, 102). Bu iki bellekten ilki ‘alışkanlık belleği’ olarak ifade edilmiştir. Bir davranışın sürekliliğinin olması ve alışkanlık haline dönmesiyle ilgilidir ve böyle bir belleğe tekrarlar yoluyla ulaşılır. Bir diğeri ‘saf bellek’ adlı bir kavramdır ve Bergson’a göre saf bellek kavramı Whitehead tarafından “kişisel hatıraların bilinçaltında varlığını sürdürmesi” şeklinde yorumlamıştır (Whitehead, 2008: 103). Bu bağlamda Proust ve Ishiguro gibi yazarları da etkilemiştir. Yugin Teo eserinde, Mullarkey’nin Bergson’a ait saf bellek kavramını “anımsanmayan ya da gerçek olmayan durumdaki asıl bellek” olarak tanımladığını belirtir (Aktaran: Teo, 2014: 18). Bu tür bellek ve hayal gücü arasında da bir bağ vardır ve bu ilişki Bergson tarafından incelenmiştir. Teo, bu ilişkiye eserinde şu şekilde yer verir: “Bergson hayal gücünü, saf belleği özne tarafından karşılıklı olarak algılanabilecek bir imge içinde gerçekleştiren bir element olarak tanımlar” (Teo, 2014: 18).

Bergson’un görüşleriyle ilgili olarak, bu dönemde bahsedilmesi gereken bir diğer önemli konu ise onun bellek kavramını zaman ifadesi bakımından değerlendirmesidir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında öznellik ve çeşitlilik yerine bilim, tekdüzelik ve nesnelliliğin ön plana çıkmasıyla, çizgisel bir zaman kavramı üzerinde çalışılmıştır. Bu yeni kavram içindeki dünyaya Bergson karşı çıkmış ve öznelliği, deneyimi ve canlılığı ön plana çıkarmıştır. “Henri Bergson nesnel hesapları reddetmiş ve felsefi bilginin tek gerçek kaynağının öznellik olduğunu savunmuştur” (Erl and Nünning, 2008: 153, 154). Bergson bu bağlamda akılcılığa, tek bir bakış açısında olan bilime karşı çıkmış; belleği ve hatırlamayı aktif, değişen ve akıcı bir eylem olarak görmüştür. Bu çerçevede standardize zaman kavramı onun belleğe olan bakış açısıyla uyumsuzluk içerisinde. Ona göre zaman, çizgisel olmayandır, dinamiktir ve akıcıdır.

Bergson’un bellek kavramına bakış açısı yirminci yüzyıl yazarlarından özellikle Marcel Proust’u etkilemiştir. Proust eserlerinde zaman, bellek, alışkanlık gibi kavramlar ekseninde dönmüştür ve bunu tatlar, kokular ve sesler yoluyla yapmıştır. Bellek kavramına ‘istem dışı bellek’ ve ‘istemli bellek’ gibi iki kavram eklemiştir. Proust’un *A La Recherche du temps Perdu* (Türkçeye Kayıp Zamanın İzinde olarak çevrilen) eserindeki Madlen sahnesi onun bu kavramlarına güzel bir örnektir. Anlatıcı madlen kekini çaya batırıp bir parça alır ve çocukluk anılarıyla karşılaşır. İlk başlarda bu huzura nasıl ulaştığını anlayamasa da daha sonra bu durumu çocukken tattığı madlen kekiyle ilişkilendirir ve kekini tadı ve kokusu onun geçmiş çocukluk anılarıyla adeta özdeşleşir. Proust’a göre bir nesnenin tadı veya kokusunun aşinalığı istemsiz ya da

herhangi bir çaba göstermeksizin geçmişin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu sahne yazarın istemsiz belleğinin en ünlü örneğidir. “Ona göre, istemsiz bellek, geçmişin hatırlarını canlandıran dış çağrışımların bulunduğu ve bu yüzden oldukça duygusal ve fiziksel olan insan belleğinin kavramıdır” (Whitehead, 2008: 159). “İstemli bellek ise; mekânlara, insanlara ve olaylara dair bilinçli bir çaba sarf ettiğimizde geri kazandığımız hatıralardır. Proust’a göre istemli bellek, geçmişin özünü yakalayan istemsiz bellek ile hoş olmayacak bir şekilde zıttır” (Whitehead, 2008; 161). Çünkü istemsiz bellek ile geçmişimizdeki hatırlarla alakalı duygular şimdide bulunan ana dolar. Bu durumun en güzel yanı ise bunun bilinçsiz bir şekilde yapılmasıdır. İstemli bellek ise duygularla ilişkilendirilmeyen, adeta mekanik bir bellek kavramıdır.

Walter Benjamin ise bellek kavramı sahasına, Proust’un üzerinde durduğu kavramları incelediği *Proust İmgesi Üzerine* adlı eseriyle girmiştir. Onun ele aldığı unsurları kategorileştirmiş ve istemsiz belleği Bergson’nın saf bellek kavramıyla özdeşleştirmiştir. Benjamin de Proust gibi istem dışı belleği, geçici bir bütünlük ve zevk tecrübesi olarak tanımlar. Proust gibi istemli bellek onun için de sıkıcı ve cansız bir biriktirme uygulamasıdır.

Tıpkı Bergson ve Proust gibi Freud da bellekle yakından ilgilenmiş ve konuyla ilgili çalışmalar yürütmüştür. Dolayısıyla, Freud nasıl ki her alanda kayda değer bir yere sahipse, yine bellek kavramı alanında da psikanalitik teorileriyle bir hayli etkili olmuştur. Freud’dan önce fiziksel olarak görülen çoğu problem, onunla birlikte buna ek olarak psikolojik bir boyut daha kazanmıştır. Bu alanda özellikle bilinç ve bilinçdışı bellek, travma, melankoli, unutmama, kimlik, yas tutma, yer değişim, bastırma vb. gibi kavramlara yeni boyutlar kazandırmış ve bellek kavramıyla bütünleşmelerine yardımcı olmuştur. Freud özellikle bilinç ve bilinç dışı bellek kavramları arasında Walter Benjamin, Proust ve Bergson’un öne sürdükleri kavramlar arasında bağlantı kurmuştur. “Walter Benjamin ‘Baudelaire’nin Bazı Motifleri’ (1968) üzerine makalesinde, Haz Prensinin Ötesinde eserindeki Freud’un bilinç üzerine fikirlerini tartışmış ve Freud ve Marcel Proust’un istemsiz bellek kavramı arasında bir bağlantı yaratmıştır. Benjamin, ‘sadece bilinçli ve açık bir şekilde deneyimlenmeyen şey’ ve ‘öznenin bir deneyim olarak yaşamadığı şey’ ‘istemsiz belleğin bir bileşeni olabilir’ fikrini öne sürmüştür” (Aktaran: Teo, 2014; 17, 18).

Freud, ilk zamanlarda belleğin en yaygın metaforu olan kalem, kâğıt ve bal mumu tabletlerinin belleğin özel niteliklerini karşılamadığını öne sürer ve bunların yerine bilinç ve bilinçdışı temsil eden iki katmandan oluşan ‘mistik bloklar’ kavramıyla yeni bir metafor ortaya atar. Yaşanılan travmaları sadece fiziksel olarak gerçekleşmiş felaketler olarak görmeyen Freud, onları travmatik hatırlar olarak yorumlamış ve bellek üzerine etkileriyle ilgilenmiştir. Bu kavramla birlikte daha sonra bahsedilecek olan unutmama, bastırma, yer değiştirme, intihar vb. alt başlıkları bağdaştırmıştır. “Freud, kaza anında, zihnin onunla ilgilenmekte yetersiz olduğunu ve onu insan zihninin bir tür kendini savunma mekanizması olarak engellediğini, daha sonra, bilincin kısıtlı olduğu bir durumda, travmanın size geri döneceğini savunur” (Heiremans, 2007, 2008:

16). O, travmatik olayın kişi üzerinde yaratacağı psikolojik etkiyi analiz etmeyi hedeflemiştir.

Yine travma kavramıyla ilişkili olarak Freud'un psikanalizle bağlantılı olarak öne sürdüğü bir diğer kavram 'perde anı' ise kişinin yaşamış olduğu bir felaketi perçinlemek, perdelemek için bilinçli olarak yaratmış olduğu başka bir anı türüdür. Burada yaratılan diğer anı ve asıl anı birbirinden tamamen uzak değillerdir. Diğer anı, bastırılmış anıya göndermeler yapar. Perde bu durumda kişinin başına gelen travmatik olayı örterken, aynı zamanda diğer anı ile o olayı yansıtır. "*Freud bu 'perde anı' terimini, kişinin daha çok çocukluk dönemiyle ilişkili ve üzüntü verici bir olayın hatırlarını bilinçsiz olarak bastırmak için kullandığı bir bellek olarak yaratmıştır*" (Heiremans, 2007, 2008: 11). Bu terimlerle, yaşanan travmatik hatıraları ve kişilerin bu anılarla bellek çerçevesinde ne derece ve hangi yollarla başa çıktığını açıklamıştır.

Freud, *Yas ve Melankoli* adlı kitabında 'yas tutma eylemi' üzerine yorumlamalarda bulunmuştur. Bu kavramı 'unutma' ve 'bellek' kavramları ile de ilişkilendirmiştir. Teo, *Kazuo Ishiguro and Memory* eserinde Freud'un yas tutma eylemini, bireyin düşkünlüğü olunan bir nesnenin veya sevilen birinin kaybıyla uzlaştığı dönem gözüyle baktığından bahseder. "*Acı çeken birey, sonunda o kayıp ile uzlaştığında, kaybedilen insana ya da nesneye olan duygusal bağ bölünür. Kaybedilen nesneyle olan duygusal bağ yavaş yavaş azaldıkça, bu nesnenin hatırası da kaybolmaya başlar. Bu süreç bir tür unutma eylemi meydana getirir. Yine de bu unutma, belleğin her zaman hissedilen doğasından ötürü hiçbir zaman kalıcı olamaz*" (Teo, 2014: 16).

İşte bu sürecin eksik, yetersiz ve tamamlanmamış olarak kalmasının sonucu olarak Freud, ortaya çıkan yeni durumu 'melankoli' gibi bir kavram ile açıklamaya çalışmış ve bellek kavramına psikanalitik yorumlamalardan birini daha eklemiştir.

Freud kederin iki kavram ile ilgili olduğundan bahseder. Sevilen birinin kaybına dair kısa bir süreliğine yas tutmamıza izin verilmesi normal ve gereklidir diye belirtir. Ona göre yas tutma bu yüzden "*kederin geçici bir durumu olmalıdır, en sonunda yas tutma işlemi tamamlanır*" (Aktaran: Teo, 2014: 94) ve böylece yeni bir nesneye olan bağlılık söz konusu olabileceğini ifade eder. Fakat ölünün yasını bırakamayan, bunu reddeden kişiler de vardır. İşte kederin bu aşamasına Freud melankoli olarak teşhis koyar. Freud'a göre melankoli sağlıklı değildir ve potansiyel olarak zararlıdır. Çünkü onlar sevdiklerinin kaybı nedeniyle çektikleri acıyı ve onları tanımlayamayacak ölülerinin varlığını kaybetmişlerdir. "*Freud, bu insanların bu sebeple yaşamlarının ve kimliklerinin anlamsız hale geldiğine inandıklarını*" söyler (Aktaran: Teo, 2014: 7,8). Kaybedilen nesneye olan bağlılık sonucu olması gereken keder, yas tutma eylemiyle yaşanmıştır. Bu gerçekleşmesi gereken bir süreçtir. Sorun ise kişinin bu süreci tamamlamayı reddetmesiyle ortaya çıkar. Freud tarafından melankoli olarak adlandırılan bu durum kişilerin kendi kimliklerinden uzaklaşmasıyla sonuçlanır. Onlar bu sürecin olumsuz bir etkisi olarak, kendilerine yabancılaşmaya başlarlar.

II. Dünya savaşı gibi yaşanan travmatik felaketler özellikle soykırım gibi olaylar bellek kavramını yirminci yüzyılda oldukça popüler bir konu haline getirmiştir. Bu popülerleşmeyle, felaketlerin gündeme getirdiği milliyetçilik, tarih, kimlik, toplum vb. kavramlarının ön plana çıkması etkili olmuştur. Özellikle 1990'larda bellek, akademi ve toplumda önem kazanmıştır. Bu döneme Bellek Patlaması ya da Kavramın Edebiyat Çalışmalarında Popülerleşmesi (Memory Boom) adı verilmiştir. Anne Whitehead, Hyssen'in bellek kavramının edebiyat çalışmalarında popülerleşmesini “*zayıflayan tarihsel bilinç karşısında mücadelenin potansiyel olarak sağlıklı bir işareti*” olarak gördüğünü söylemiştir (Aktaran: Whitehead, 2008: 2). Çünkü bu dönem ile birlikte, unutulmaması gereken konuların çeşitli alanlarda yer bulmaya başlamasından söz edilebilir.

Teo, *Kazuo Ishiguro and Memory* kitabında, Michael Rossington ve Anne Whitehead'in *Bellek Teorileri* kitabının giriş bölümünde 1990'lardaki bellek kavramının edebiyat çalışmalarında popülerleşmesi adına çeşitli faktörler olduğundan bahsettiklerini söylemiştir. “*Postmodernizmin etkisi, teknolojinin gelişmesi, arşivlerin taranması, yirminci yüzyılda yaşanmış travmatik olayların hatırlanması, Yahudi soykırımı çalışmalarıyla ilgili birçok gelişme, sömürgecilik sonrası ve yapısalcılık sonrası gibi konular bunlardan bazılarıdır*” (Aktaran: Teo, 2014: 2). Nazizm ve Komünizmin varlığı, Yahudi soykırımı gibi konular çağdaş bellek çalışmalarının gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Özellikle 1989 yılında komünizmin çöküşü insanların milli kimliklerinin önemini hatırlatmış ve bu gibi konulara önem vermelerine sebep olmuştur. İnsanlar atalarının başına neler geldiğini, neler yaşadıklarını merak etmiş, anlamaya ve anlatmaya çalışmışlardır.

Aynı zamanda bu konunun tekrar gündeme gelmesinde bir diğer neden olarak, teknolojinin ve olanakların gelişmesi öne sürülmektedir. İyileşen yaşam şartlarıyla, soykırım ve savaş gibi sosyolojik olaylar daha önemsizmiş ve çalışılma olanağı kazanmıştır. Hızla yükselen milliyetlere, tarihe ve ulusal kimliklere verilen değerler gelişen teknolojiyle kayıt altına alınabilir ve daha fazla insana kalıcı olarak ulaştırılabilir hale gelmiştir. Çeşitli yerel hikayeler daha fazla insana ulaştıkça evrenselleşmekte, savaşların ve insanlık dışı olayların ne kadar şeytani ve acımasızca olduğunu göstererek, insanları gerçeklerle yüzleştirmesinin yanı sıra, onlara empati kurma olanağı da vermiştir. Bellek kavramının ve bu kavram ile birlikte insanlarla olan etkileşimlerin böylesine büyük sosyolojik, felsefi ve psikolojik etkileri vardır. “*Çağlar boyunca bellek insanların dikkatinden hiçbir zaman kaçmamıştır fakat 1990'lardan beri bellek kavramını, Travma, Soykırım Tanıklıkları, Sahte Anı Sendromu, Toplumsal ve Kültürel Bellek gibi diğer kavramlarla genişleyerek kesinlikle yenilenmiş bir görüş olarak görmekteyiz*” (Heiremans, 2007- 2008: 4).

Bu gibi travmatik olayların gündeme gelmesi ve bellek kavramıyla ilişkilendirilmesi doğal olarak odak noktasına bir başka alanı da eklemiştir. Bu ‘tarih’ kavramı olarak düşünülebilir. İnsanlar geçmişlerini hatırlarken, atalarının yaşadıklarını araştırırken ve yaşanan travmatik olaylar incelenirken doğal olarak tarih konusu gündeme

gelmektedir. Bu konuyu gündeme getiren 1984 ve 1992 yılları arasında yayınladığı eseri *Les Lieux de Memoire* ile Fransız tarihçi Pierre Nora'dır. Teo, eserinde Nora'nın bellek ve tarih üzerine şunları söylediğini belirtmiştir: “*Bizim bu çağda bellek olarak adlandırdığımız şey aslında bellek değil tarihtir, çünkü bellek kendi geleneklerini ve anlamını yitirmiştir. Modern bellek daha kasti ve istemli bir harekettir. Her şeyden önemlisi arşivlenebilir*” (Aktaran: Teo, 2014: 3). Ayrıca Nora'nın fikirlerine de yer vermiştir ve Nora'nın tarih ve bellek kavramlarını birbirinden ayırdığını söylemiştir. Ona göre “*bellek yaşamdır ve sürekli olarak değişir, manipüle edilmeye ve uyarlanmaya elverişlidir*” (Teo, 2014: 4). Belleği bu şekilde yaşamını devam ettiren bir canlı gibi gördüğü düşünülebilir. Onun için bellek, sürekli değişir, gelişir veya yok olur. Ancak Ricoeur bu bağlamda bellek konusunu güçlendirecek fikirler öne sürmüştür. Ricoeur *Bellek, Tarih, Unutma* adlı eserinde “*tarihin bellek kavramına çıkardığı sorunlara rağmen, bellek yıkılmaz doğası ve 'bir şeyin gerçekten olduğu' gerçeği sebebiyle hiçbir zaman yok edilemez*” (Ricoeur, 2004: 498) der. Yaşanılan olaylar ne yapılırsa yapılsın bir şekilde olayları deneyimleyen belleklerde varlığını sürdürür. Bu durum belleğin değişmez doğası olarak tanımlanabilir.

Yine bu dönemde bu terimlerin yer bulup tartışılmasıyla ve gündeme getirilmesiyle ortaya çıkan bir başka terim ‘kimlik’ konusudur. İnsanların geçmişlerine dair hatırladıkları kadar var olduklarına veya kişiliklerinin şekillendiğine dair bir düşünce oluşmuştur. Bu anlamda düşünüldüğünde bellek ile şekillenen kişiliğimiz sosyal ilişkilerimizi de etkilemektedir. Kimliğimiz, zihnimizde sakladığımız ya da hatırladığımız kadarıyla tanımlanmaktadır. “*Bu durum bireysel olduğu kadar kimlik kavramının toplumsal yönü için de tartışılabilir. Belleğin rolü hem bireyler hem de kolektif olarak bazı sonuçlara sahiptir. Bellek olmadan bireyler olarak kim olduğumuz algısına sahip olamazdık ve paylaşılan belleğin koşulları olmasa, bir grup birey olarak kolektif kimliğe sahip olamazdık*” (Teo, 2014: 1). Bireylerin kimliği ve geçmişleri arasındaki yakın ilişki, bellek kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Sözü edilen bu ilişkinin sadece bireysel düzeyde kalmayıp, toplumsal boyutta da etkileri olduğundan bahsedilebilir.

Bellek sonrasında özellikle bu dönemde ele alınması gereken felsefe, psikoloji ve edebiyat dünyasında büyük yer etmiş bir diğer unsur ‘travma’ kavramıdır. Özellikle Sigmund Freud, Pierre Janet bu bağlamda öne çıkan isimlerdir. Bu isimler sayesinde travma yeni bir bakış açısı kazanmış ve sadece fiziksel değil, psikolojik yaralanmalar için de kullanılmaya başlanmıştır. Psikoloji alanında ise odak noktası, bu yönde çalışmaları olan Freud üzerindedir. Freud'un bellek konusu üzerine olan çalışmalarında travma kavramı ön plana çıkmıştır. “*Freud travma için, kaza anında zihnin onunla başa çıkma anlamında yetersiz kaldığını ve insan zihninin bir tür kendini koruma mekanizması olarak kazayı engellediğini söyler. Daha sonra, kısıtlı durumda bir bilinç olduğunda, travmanın kişiye geri geleceğini ifade eder*” (Aktaran: Heiremans, 2007-2008: 16). Anne Whitehead, Cathy Caruth'dan alıntılanarak travmayı “*çok büyük bir olay veya olaylar için, bazen gecikmiş, bir cevap*” olarak tanımlar (Aktaran: Teo, 2014:

40). Bu yaşanan olay veya olaylar travmatik deneyimler olarak görülür ve insan belleğinde rahatsızlık verici bir şekilde yer alır. Bu yer edinim kişiden kişiye farklılık gösterir. Bazı olaylar birey tarafından tanımlanmak ya da çözülmek istenmeyip, tamamen zihinde gömülü kalırken bazıları kesik kesik ya da bir savunma mekanizması olarak değiştirilmiş versiyonlarıyla bir rol kazanır. Bireyin hayatında kalıcı ve önemli anlamları olduğu ise yadsınamayacak bir gerçektir. “*Korkunç olaylardan sağ çıkan bazıları için, travmayı çözüm işlemi bireyin psikolojisine bağlı kalır. Böyle bir travma kurbanının iç dünyası hiç de kolay değildir ve sık sık diğerlerini sosyal düzene bağlayan sosyal hayata yabancılaştırır. Böyle travma kurbanları için, geçmiş olaylar tam olarak travmatiktir çünkü onlar böyle olayları dünya görüşleriyle ve dünyadaki kendi konumlarıyla birleştiremezler. Sık sık bu travmatik olaylar tabiatları gereği öyle korkunçlardır ki, deneyimin kendisi eşsizdir ve böylece sosyal olandan ayrılır. Daha fazlası, travmatik deneyim belleğin sessiz kör noktalarında gömülü kalabilir, beklenmeyen anlarda çözülebilir ve kurbanı travmatik belleği devam ettiren kaçınmaya zorlarken ve yine travmanın ilerlemesine yardım eden bozunum ve yer değişim deneyimini yaşatabilir*” (Molino, 2012: 325).

Bireyin düşmüş olduğu bu durumdan kurtulması veya en azından sosyal hayatına devam edebilmesi için bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde başvurduğu yöntemler olabilir ki bunlar Freud gibi birçok düşünür veya psikolog tarafından irdelenmiştir. Bunlar yukarıda da bahsedildiği gibi bozunum, yer değişim olabilirken yine mantığa oturtma, tekrar, sanrı, intihar, sadizm, mazoşizm, melankoli, kendini kandırma ya da kendimi affettirme gibi alt başlıklarda yer bulmuştur. Yine de en genel başlıklar olarak; unutma ve hatırlama altında incelenebilirler. Bu durumda özellikle Freud’un fazlasıyla önem verdiği ve birçok düşünür tarafından incelenmiş olan yas tutma eylemi gündeme gelmiştir. Travmatik olaylar bireyi etkilediği gibi toplumsal olarak da yaşanabilir ve aynı şekilde bu yaşanan olaylar aynı yöntemlerle çözüme kavuşturulabilir veya aynı yöntemler ile incelenebilmektedir.

Anne Whitehead *Trauma Fiction* adlı eserinde bu alanda öne çıkan Cathy Caruth’un *Trauma: Explorations in Memory* eserinde “*travmanın disiplinler arası doğasını yansıtmak adına film yapımcılarından sosyologlara, psikiyatlardan edebi kuramcılara kadar birçok önemli isimin makalelerini ve röportajlarını bir araya getirdiğinden*” bahseder (Whitehead, 2004: 5). Travma kavramı bu bağlamda birçok disiplini etkilemiş ve çeşitli türde sanat eserlerine konu olmuştur. Bireyin yaşamış olduğu travmalar birebir başına geldiği gibi toplumsal çevrelerde de yaşanmış olabilir. Bu durum yaşanmasa bile kişi, aynı travmatik geçmişe sahip kişiler ile yaşadıklarını özdeşleştirebilir. “*Travmanın bireysel psikolojik süreci ve toplumsal bellek şeklindeki sosyolojik veya kültürel çerçeve, bireysel deneyimi daha büyük bir içeriğe yerleştirir. Travmanın kişisel deneyimi başlangıçta kişinin, herhangi bir kavram için güvenilir veya nesnel bir anımsama yapmasını olanaksızlaştıran kör noktalarla, sanrılarla, yer değişimlerle ve diğer faktörler tarafından açıklanmayacak şekilde kesintiye uğramış kusurlu belleğinde var olur. Toplumsal bellek kavramı çeşitli fakat benzer ve komşu bireysel deneyimlerden kaynaklanır ki sık sık sosyal düzen içerisine katılan herkes için telafi talep*

eden genellikle kültürel travma olarak anılan üst anlatılar içerisinde anlamlandırılır sık sık” (Molino, 2012: 322).

Yirminci yüzyılda, bellek patlamasının yaşandığı dönemde, kavram aslında bu popülerliğini yaşayan travmatik olaylar sebebiyle kazanmıştır. Özellikle yaşanan savaşlar, soykırımlar ve kayıplar sonrası insanların düşmüş olduğu psikolojik bir durum olan Travma Sonrası Stres Bozukluğunun ya da travmatik hafızanın önemi bu dönemde yaşanan olaylardan sonra fark edilmiş ve konu edilmiştir. Jay Winter eserinde konuyu aşağıdaki şekilde ele almıştır: “*Travmatik bellek tarzında bir belleğin öneminin fark edilmesi, çağdaş ‘bellek kavramının edebiyat çalışmalarında popülerleşmesi’ döneminin öne çıkan özelliklerinden biridir. Ben ‘travmatik bellek’ kavramını, Birinci Dünya Savaşı sonrasında sürmekte olan fakat Travma Sonrası Stres Bozukluğu geçmişte sıkışık kalmışlar için kapsayıcı bir terim olduğu 1980’ler ve 1990’larda artan bir ilginin konusu olan bir anımsama yer altı nehrini belirtmek için kullanıyorum. Yirminci yüzyılda ‘bellek kavramının edebiyat çalışmalarında popülerleşmesi’; aramızda, ailelerimizin içinde travmatik anımsamalar tarafından ezilmiş kişiler olduğunun gecikmiş ama gerçek kabulü yüzünden kısmen ulaştı*” (Winter, 2006: 43).

Molino, Leigh Gilmore’un *Otobiyoğrafinin Limitleri* adlı kitabında, travmanın asla sadece kişisel olmayacağından bahsettiğini söyler. Molino, travma bakış açısını özellikle yirminci yüzyılda yaşanmış sayısız korkunç olayla alakalı olarak kullanıldığını ifade eder. Örneğin, “*travma kavramı hem bireyin psikolojik deneyimleri hem de korkunç olaylara toplumsal ve kültürel cevaplar olarak uygulanabileceğini*” belirtir (Molino, 2012: 323, 324). Bu toplumsallık, travmanın sadece bireysel olarak değil yaşanan travmatik olaylar sonrasında toplumsal olarak da incelenebileceğini gösterir.

“*Sigmund Freud bir ölüm arzusunun varlığını, kendine zarar vermek için bir sado-mazoşist dürtüyü, bir bireyin saldırganlığının dış dünya içerisinde tatmin edici bir çıkış bulamadığında tetiklendiğini farz eder*” (Shaffer, 1998: 31). Buna sebep olan travmatik bir olayın bellek içindeki varlığı, birey açısından yarattığı huzursuzluk ve bu durum yaşanırken veya çözümlenmeye çalışılırken karşılaşılan kavramlar çeşitli kuramcı ve psikiyatrlar tarafından incelenmiş ve analiz edilmiştir. Bu alanda öne çıkan isim ise Sigmund Freud olarak bahsedilebilmektedir. Örneğin Shaffer, Freud’un intiharı şu şekilde yorumladığından bahsetmiştir. “*Freud intiharı ‘bir cezalandırmanın (kendini cezalandırmanın) ve bir dileğin ikmali’ olarak görür. Hiç kimse diye ekler, ‘her şeyden önce eğer bunu yaparak aynı zamanda kendini özdeşleştirdiği bir nesneyi öldürmüyorsa, kendini öldürmek için gerekli olan zihinsel enerjiyi bulamaz*” (Shaffer, 1998: 32).

Bu bağlamda düşünüldüğünde aslında bu alandaki en büyük konu başlıklarından birisi Freud’un ‘Trauerarbeit’ diye adlandırdığı ‘yas tutma sanatı’dır. Yaşanan bu travmatik olaylar bir şekilde bellek içerisinden atılmaya çalışılır. Bu bir süreçtir ve bu süreç boyunca bireyin evirildiği, bireye yaşattığı ve hissettirdiği bazı duygular vardır.

Teo eserinde, Ricoeur'un yas tutma sanatını 'uzun ve sabırlı bir eziyet' olarak tanımladığından bahsetmiştir. Bu eziyet kişinin bu süreci geleneksel olarak anlatmasını zorlaştırmaktadır. Süregelen yas tutma işi en sonunda "kişinin yaptığı, kişinin çektiğini, kişinin ne kazandığı ve ne kaybettiğini başka türlü" nasıl anlatacağını öğrettiğini söyler (Aktaran: Teo, 2014: 95). Bireyin yaşadığı kayıp travmatik bir olay olarak tanımlandığında, belleğin bu olayla başa çıkma yöntemlerinden biri olarak yas tutma sanatından bahsedilebilir.

Bu sürece yaşanan travmalar sonrasında bir tür iyileşme çabası olarak bakılabilir. İyileşme bağlamında bakıldığında, yine Freud'un bu sürecine benzer olarak Fransız bir psikolog ve nörolog olan ve travma alanında çalışmalar yürüten Pierre Janet'nin de öne sürdüğü 'Travmatik hatırlar' ve 'anlatı hatıraları' öne çıkmaktadır. Janet'ye göre, travmatik hatıralar belleğin istemsiz anlarını içerir. Onlar zihinde, diğer hatıralardan daha farklı bir şekilde saklanırlar. Anlatı hatıraları ise zihinde bir hikâye gibi saklanır. Travmatik hatıraları öylesine hikâyeler gibi anlatamayız. Bu farkı ise bir iyileşme süreci olarak şu şekilde yorumlar: "Pierre Janet travmatik hatıraları anlatı hikâyelerine dönüştürmeyi bir çözüm işlemi olarak görür. Bunu yaptığın an, yas tutmaya başlayabilirsin der. Bu konuyla ilgili olarak bahsedilen Freud'un yas tutma sanatından da bahsedilmesi gerekir. Ona göre, kurbanların travmatik hafızalarını çözebilmesi için, travmalarını sözlü olarak yeniden canlandırmaları gerekir" (Heiremans, 2007- 2008: 19).

Her ne kadar yas tutma bireysel bir eylem gibi dursa da, yine bir millete veya topluma ait olabilir. Özellikle yirminci yüzyılda gerçekleşen savaşlar, yapılan soykırımlar ve felaket gibi travmatik olaylar sadece bireylerin değil toplumların da ilgilenmesi ve çözümlemesi gereken olaylardır. Deneyimledikleri bu yas eylemi, toplumun kendine ait bir özelliği yitirdiği, bu olayların gerçekleştiği dönem üzerine yaşanır. "Kayıp bir çağ için yaşanan toplumsal yas, toplum içindeki bireylerin zihinlerinde saklı kalır ve açık bir seslendirme kazanmaz; günlük konuşma ve söylem seviyesinde gömülü kalır fakat belki bireylerin kendi yaşamlarına veya ülkelerinin geleceği için gösterdikleri davranışlar içinde tespit edilebilir ya da gözlemlenebilir" (Teo, 2014: 2). Yas tutma süreci sadece bireysel değil toplumsal boyutta da incelenebilir bir kavramdır. "Ricoeur yas tutma eyleminin sadece birey tarafından omuzlanamayacağını söyler. O bu noktada halkın 'sosyal' yönüne vurgu yapar ve bireylerin hikâyelerini kendi perspektiflerinden değil 'diğer' olanın gözünden anlatmasını ister çünkü hiç kimse yalnız hatırlamaz" (Aktaran: Teo, 2014: 95).

Yas tutma sürecinden bahsedildiğinde bu süreçle alakalı olarak başka kavramlarla da karşılaşılabılır. Özellikle melankoli bu bağlamda sık karşılaşılan bir kavramdır. "Nostalji ve melankoli duyguları, geçmişin anlatılarına yayılır" (Guo, 2012: 2510). Melankoli aslında yas tutma eyleminin tam tersi gibi düşünülebilir. Yas tutma eyleminde nasıl ki rahatlama varsa, nostalji duygusunun yaratmış olduğu melankolide hüznün ve geçmişe ve yaşanan olaylara takılıp kalan bir birey vardır. Olayların yaşatmış olduğu duygu durumundan sıyrılamaz. Uzun süre geçmişe aşamaz. Yas tutma iyileşme

sürecinde bir basamaktır çünkü kaybedilen kavramın yokluğu kabullenilir, melankoli ise kişi kaybettiği kavramın yokluğunu kabullenemez ve yaşananları geri almak istediği bir saplantı yaşar. Teo bu durumu şöyle açıklar: “*Melankoli, Freud tarafından da belirtildiği gibi, özeleştirinin kişinin geçmişi üzerinde belirgin olduğu ‘son derece acılı üzüntü’ tarafından ayırt edilir. Kaybedilen bir nesneye bağlılıkla simgelenen yas tutma eyleminden farklı olarak melankoli, kaybetme hissine ek olarak bireyde önemli bir öz saygı kaybı da meydana getirir*” (Teo, 2014: 7, 8).

Freud’ a göre unutma, bir tür yas tutma eylemidir. Daha önce bahsedildiği gibi kişi bağlı olduğu nesne için bir süre yas tuttuktan sonra kaybını kabullenir ve acısı dinmeye başlar. Kişi nesnenin kaybına olan duygularını yitirdikçe nesnenin zihnindeki yeri de azalır veya kaybolmaya başlar. İşte tüm bu bahsedilen süreç aslında bir tür unutma olarak sayılabilir. Teo kitabında bu süreci şu şekilde yorumlamıştır: “*Freud Yas ve Melankoli adlı kitabında, ‘sevilen nesnenin kaybına tutulan yas; eskisini yerini alacak yeni nesneye adaptasyonda yetersizliğine neden olur’ der. Bu yetersizliğin sebebi ise unutma ve sevilen nesneye ait hatırları yitirme korkusudur. King’e göre ‘sevilen bir nesnenin hatırasını kaybetmek nerdeyse gerçek sevilen nesnenin varlığının yitirilmesi kadar acılıdır’ der. Yas tutma eylemi; birey sevilen nesneye bırakıp, ilgisini başka bir şeye veya birine yöneltmekte özgür olduğunda tamamlanır. (...) Freud’un yas tutma eylemi tanımı, bireyin en sonunda unutmayı dilediğinde uygulanır. Zaman içerisinde, kaybedilen nesneye karşı olan bağlılık azalır ve gerçeğe olan saygı benimsenir*” (Teo 2014: 97, 143).

Yani unutma eylemini kısaca geçmişi rahat bırakabilme yetisiyle kazanılan bir rahatlama eylemi olarak tanımlayabiliriz. Teo, *Kazuo Ishiguro and Memory* kitabında unutma kavramına geniş yer vermiş, özellikle Paul Ricoeur’un *Bellek, Tarih, Unutma* eseri aracılığıyla incelemelerde bulunmuştur. Örneğin kitabında, unutmanın, hem hatırlama eylemi için bir başarısızlık hem de ihmal etmenin bir şekli olarak tanımlanacağını ifade etmiştir. Bu her iki tanım da bellek için var olabilecek mükemmellik algısını yıkar çünkü insan ne her şeyi tüm ayrıntısıyla hatırlamak ne de geçmişe dair her bir ayrıntıyı tamamen unutmak ister. Her şeyde olduğu gibi bu konuda da denge aranır. “*Ricoeur’a göre ise unutma, belleğin güvenilirliğine meydan okur ve onun güvenilirliğini sorgulatur. İnsan geçmişi unutmamakla yükümlüdür fakat hiçbir şeyi unutmayan bir öz de yine arzu edilir bir şey değildir. Ona göre unutma belleğin düşmanı olmak zorunda değildir bunun yerine bellek ile birlikte çalışarak doğru bir denge bulup, her şeyi hatırlamakta ısrar etmeyen ‘uygun’ bir bellek yaratabilir*” (Teo, 2014: 15).

Unutma deyince yine incelenecek birçok kavramla karşılaşırız; istemli ve istemsiz unutma, bireysel ve kolektif unutma gibi. Unutma da birey üzerinde bazı sorumluluklar yaratabilecek bir kavram haline gelebilir. İnsanlar için bir dönem önemli olan kişiler, olaylar veya nesnelere zaman içinde istemsiz bir şekilde unutulabilir ya da bunları hatırlamanın yaratmış olduğu acıya dayanamayarak istemli bir şekilde unutma seçilebilir. Bu durum bireyler için gerçekleşebilirken yine toplumsal düzeyde de yaşanabilir. Olaylara tanıklık edenlerin hatıralarına karşı sorumlulukları tartışılabilir veya

toplumsal düzeyde etki yaratmak isteyen güçler bunu kullanabilir. Ricoeur da eserinde unutma kavramının kullanılıp, istismar edilebileceğinden bahseder. Özellikle ulusal güçlerin kendi halkları üzerinde, kendi tarihini empoze edebileceklerinden ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan kolektif bellek suiistimali üzerine odaklanır. “*Bu durumda, kolektif bilinçler üzerinde kendi anlatılarını empoze ettiklerinde, bireyler arasında unutmanın çapraşık bir şekli meydana gelir çünkü onlar kendi eylemlerini anlatacak orijinal güçten ayrılmışlardır*” (Ricoeur, 2004: 448). Bu durumda yaşanan olaylara dair toplu bir unutma meydana gelir veya manipüle edilen bellek sonucunda olay istenilen şekilde unutturulur.

Nasıl ki unutma kavramı ile yas tutma eylemi arasında bir bağ kurulabiliyorsa aynı şekilde ‘hatırlama’ da yine bu eylem ile ilişkilendirilebilecek bir kavramdır. “*Ricoeur, yas tutma eylemi ve hatırlama eylemi arasında bir bağlantıyı önerir*” (Teo, 2014: 93). Kişinin kaybedilen nesnenin kaybını aşmadan önce nesneyi ve kaybı hatırlaması gerekir. Bu şekilde kabullenme, keder gibi daha önce bahsedilen yas tutma süreçlerine ulaşabilir. “*Belli bir bedeli olmasına rağmen, yas tutma eylemini özgürleştirecek olanın hatırlama eylemi olduğunu gösterir ve aralarındaki bu ilişki karşılıklıdır. Yas tutma eylemi, hatırlama eyleminin bedelidir fakat unutma eylemi, yas tutma eyleminin yararadır*” (Ricoeur, 2004: 72).

Hatırlama eyleminin yüklenmiş olduğu kolektif bir bakış açısı vardır. Bireyler nasıl ki ulusal güçlerin empoze etmeye çalıştığı çarpıtılmış anılar ile yaşanmış olayları unutma eyleminde bulunmamakla yükümlülere yine hatırlama eylemi adına da paralel bir sorumluluk içindedirler. Bireyler verecekleri ifadelerle, sakladıkları görsellerle ve unutma gafletine düşmeyen cesaretleriyle yaşanan olayları tüm doğruluğuyla belleklerinde yaşatmalıdırlar. Sonuç olarak hepimiz birbirimizin hayatlarına şahit oluyor ve etrafımızda gerçekleşen olayları birlikte deneyimliyoruz ve yaşananların ve kayıplarımızın unutulmaması adına birbirimize ve yaşadığımız topluma dair bir sorumluluk içindeyiz. Bir olayı hatırlamanın sorumluluğu yöneten güçlerde olduğu gibi bireylerde de yatar; o olaya bağlı olan bireyler, olaya dâhil olmalarını kendilerine ‘hesap vermek’ ile yükümlüdürler. Ricoeur daha da ileri gider ve “*geçmiş göz ardı etme ve geçmiş tekrar ziyaret etmekteki isteksizlik, birey açısından aktif bir unutma eylemi oluşturur*” (Aktaran: Teo, 2014: 55, 56). Bu yorumuyla birey ve hatırlama eylemi arasındaki ilişki üzerine vurgu yapar ve bu hatırlama eylemine olan isteksizlik sonucunda unutma eyleminin gerçekleşeceğini söyler.

Hatırlama ya da unutma eylemlerini gerçekleştirdikten sonra yas tutma eyleminin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesinin son adımı olarak ‘serbest bırakma’ gösterilebilir. Bireyler bellekleri içerisinde her şeyi denemiş, kaybedilen nesneye karşı yapabileceği her şeyi yapmış ve bu süreci olması gereken bir şekilde yaşamışsa, serbest bırakma sürecinin yaşanması beklenir. Bunlara ek olarak Teo: “*Ricoeur’dan yorumlayarak, unutma eylemine bir de affetme eylemini eklemiş ve bunun sadece kurbanın kendisi tarafından sunulabileceğini ve bir süre yaşanan yas ve katarsis yoluyla meydana geldiğini söylemiştir. Ona göre, affetmenin amacı cezalandırma döngüsüne bir*

son vermek ve mutlu bir hatıra ile ilişkilendirilen tasasız bir serbest bırakım yaşanmasıdır” der (Teo, 2014: 7).

Yine aynı eserinde hem Ricoeur’un hem de Freud’un ya en azından bilinçaltında saklanmış ya da öznenin kaybedilen nesneye olan bağının hatırlanması ciddileştiğinde unutma eyleminin gerekliliğini vurguladıklarını söyler. Onlara göre “böylece, özne özgür kalabilir ve serbest bırakma süreci gerçekleşebilir” (Teo, 2014: 10). Serbest bırakma ya da kurtuluş olarak adlandırılacak bu noktaya ulaşmak için kişinin hem hatırlama hem de bunun devamında deneyimlenecek süreçler sonrasında unutma eylemini gerçekleştirmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Sonuç olarak, antik dönemden itibaren karşımıza çıkan bellek konusu asıl popülerliğini yirminci yüzyılın ikinci yarısında kazanmıştır. Bunun sebepleri incelenirken, bu yaygınlığın postmodernizm etkisi, teknolojik gelişmeler ve en önemlisi yirminci yüzyılda yaşanan travmatik olaylar ile alakalı olduğu saptanmıştır. Bellek kavramı bu yaygın kullanımıyla beraberinde yeni kavramları gündeme getirmiştir. Kendine zamanla edebiyatta özellikle romanlarda yer edinen belleğin anlatı üzerine nasıl etkilerde bulunduğu açıkça görülmektedir. Yaşanan bu travmatik olaylara ait sorun-sallığın, eserler üzerindeki yansımalarına dikkat çekilirken, bellek ve travma gibi kavramların politikada ve insan psikolojisi bünyesinde ne derece önemli olduğu gözlemlenmiştir. İnsanın şimdiye ait dünyasını bile şekillendiren, kişiliğinin, kimliğinin ve iç dünyasının anlamlandırılmasının en temel yolu olduğu anlaşılmıştır. Tıpkı gerçek hayattaki bireyler ve toplumlar gibi kurgu dünyasında karşılaşılan karakterlerin de yaşamış oldukları toplumsal veya bireysel felaketlerin anlatı üzerinde okuyucuya gerek karakterler arası diyaloglar yoluyla gerekse yazarın yaratmış olduğu atmosferle ve anlatı tarzıyla gösteriliyor olduğu saptanmıştır. En önemlisi ise bu felaketleri ifade etmenin ve onlara ses vermenin yazarlar üzerinde büyük bir sorumluluğu olduğunu anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1975) *Felsefi Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aristotle. (1972). ‘De Memoria et Reminiscentia’ in Richar Sorabji (trans. And et.) *Aristotle on Memory*. London: Duckworth, s. 47- 60.
- Augustine, St. (1961) *Confession*, trans. R. S. Pine. Coffin, Harmondsworth: Penguin.
- Bloch, D. (2007). *Aristotle on Memory and Recollection*. Boston: Brill
- Carruthers, M. (2008). *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge and New York: Cambridge University Press
- Coleman J. (1992). *Ancient and Medieval Memories*. Cambridge and New York: Cambridge University Press
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

- Draaisma, D. (2007). *Bellek Metaforları*. İstanbul: Metis Yayınları
- Erl, A., Nünning, A. (2008). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin and New York: Walter de Gruyter
- Guo, D. (2012). "Trauma Memory and History in Kazuo Ishiguro's Fiction". *Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 2, No. 12, s. 2508- 2516
- Heiremans, D. (2007- 2008). *Memory in Kazuo Ishiguro's When We Were Orphans and A Pale View of Hills*. Gent: Universiteit Gent
- Hodgkin, K., Radstone, S. (2003). *Contested Pasts: The Politics of Memory*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group
- https://www.albany.edu/writers.inst/webpages4/archives/tu_ishiguro_kazuo.html
- Hume, D. (2008). *A Treatise of Human Nature*. Conton: NuVision Publications.
- King, R. A. H. (2009). *Aristotle and Plotinus on Memory*. Berlin: De Gruyter
- Köklüdağ, M. (2016). "Retorik". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 40, ss. 202- 206.
- Liquori, D. (2005). *Texture of memory: Ishiguro finds in the fog of recollection a device*
- Molino, M. R. (2012). *Traumatic Memory and Narrative Isolation in Ishiguro's A Pale View of Hills*.
- Nalbantian, S. (2003). *Memory in Literature*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ray, K. S. (2017). "Memory and Kazuo Ishiguro's Novels: A Review". *Literary Herald*. Vol. 2, Issue 4, s. 292- 309.
- Richards, J. (2008). *Rhetoric*. London: Routledge Taylor and Francis Group
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- Rossington, M., Whitehead, A. (2007). *Theories of Memories*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Shaffer, B. W. (1998). *Understanding Kazuo Ishiguro: Understanding Contemporary British Literature*. University of South Carolina Press.
- Silva, A. (2010). *The (Ho)use of Memory: Kazuo Ishiguro's Novels of Remembrance*. Aveiro: Universidade de Aveiro.
- Şirin, E. (2018). *İdris Sezgin Şiirine Bakış Denemesi*. <http://www.ekdergi.com/idris-sezgin-siiri-uzerine-bakis-denemesi/>
- Teo, Y. (2014). *Kazuo Ishiguro and Memory*. UK: Palgrave Macmillan

Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b7d76873d7927.69148747

Whitehead, A. (2004) *Trauma Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.

Whitehead, A. (2008). *Memory*. London: Routledge

Winter, J. (2006) *Remembering War*. London: Yale University Press

Yates, F. A. (1966). *The Art of Memory*. London: Routledge and Kegan Paul.

Ykema, S. (2011) *Degrees of Unreliability in a Selection of Kazuo Ishiguro's Novels*.